

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI
JAHON ADABIYOTI VA QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK KAFEDRASI

**“SHARQ MUMTOZ POETIKASI
MUAMMOLARI:
NAVOIY VA RUMIY”**

*mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy
konferensiya materiallari
2025-yil, 22-aprel*

MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND
INNOVATIONS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
ALISHER NAVAI TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE
DEPARTMENT OF WORLD LITERATURE AND
COMPARATIVE LITERATURE

*Proceedings of the international
scientific-theoretical conference titled*

**“ISSUES IN ORIENTAL CLASSICAL
POETICS: NAVO'I AND RUMI”**

April 22, 2025

Toshkent
“Nurafshon business”
2025

UO'K 845.711.05

KBK 133.585.3

“Sharq mumtoz poetikasi muammolari: Navoiy va Rumiy” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. – Toshkent: Nurafshon business, 2025. – 1016 b.

ISBN 978-9910-8871-6-1

Mas’ul muharrir:

Shuhrat Sirojiddinov,

filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

Shuhrat Sirojiddinov (O‘zbekiston), Münevver Tekcan (Turkiya), Uzoq Jo‘raqulov (O‘zbekiston), Agnieska Vojta (Germaniya), Nozliya Normurodova (O‘zbekiston), Rukhsana Iftikhar (Pokiston), Almaz Ulviy (Ozarbayjon), Suvon Meli (O‘zbekiston), Sergey Nikonorov (Rossiya), Akibatxan Ismanova (Qirg‘iziston), Makpal Orazbek (Qozog‘iston), Aleksey Pilev (Rossiya), Nurboy Jabborov (O‘zbekiston), Shafiqa Yorqin (Afg‘oniston), Amir Ne‘mati Lima‘i (Eron), Nafas Shodmonov (O‘zbekiston), Rakymjan Turysbek (Kazakhstan), Dilmurod Quronov (O‘zbekiston), Gulnoz Xalliyeva (O‘zbekiston), Dilnavoz Yusupova (O‘zbekiston).

Sharq-islom madaniyatining ikki buyuk vakili – Alisher Navoiy va Jaloliddin Rumiy ijodi badiiyati, tarixiy-tipologik xossalarini ilmiy-nazariy tadqiq etishga qaratilgan “Sharq mumtoz poetikasi muammolari: Navoiy va Rumiy” mavzuidagi mazkur konferensiya materiallari ulkan geografik ko‘lami, tipologik talqinlari, tahliliy xulosalari bilan o‘ziga xosdir. To‘plam to‘rt bo‘limdan tashkil topgan. Har bir bo‘lim o‘zicha mustaqil ilmiy muammoni aks ettirishi bilan birga, Navoiy va Rumiy poetikasi sathida o‘zaro umumlashadi, jahon adabiyoti, qiyosiy adabiyotshunoslik, tarixiy hamda nazariy poetika, hozirgi adabiy jarayon muammolarini aks ettirishi bilan ma’naviy-ma’rifiy, badiiy-estetik ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy to‘plam adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, adabiyot tarixi, qiyosiy adabiyotshunoslik, tarjima nazariyasi, tarjimashunoslik bilan shug‘ullanayotgan doktorant, tayanch doktorantlar; magistrant va bakalavriyat bosqichi talabalari, shuningdek, badiiy adabiyot masalalari bilan qiziquvchilar uchun mo‘ljallangan.

To‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Ilmiy-texnik kengashining 2025-yil 3-apreldagi yig‘ilishi qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

**Mualliflar qarashlari tahririyat nuqtayi nazaridan
farqlanishi mumkin.**

© “Nurafshon business”, 2025.

UDC 845.711.05

KBK 133.585.3

Proceedings of the International Scientific-Theoretical Conference on the topic "Issues in Oriental Classical Poetics: Navoi and Rumi" – Tashkent: Nurafshon Business, 2025. – 1016 pages.

ISBN 978-9910-8871-6-1

Editor-in-Chief:

Shuhrat Sirojiddinov,

Doctor of Philological Sciences, Academician

Editorial Board:

Shuhrat Sirojiddinov (Uzbekistan), Münevver Tekcan (Türkiye), Uzoq Jo'raqulov (Uzbekistan), Agnieszka Wojta (Germany), Nozliya Normurodova (Uzbekistan), Rukhsana Iftikhar (Pakistan), Almaz Ulviy (Azerbaijan), Suvon Meli (Uzbekistan), Sergey Nikonorov (Russia), Akibatkhon Ismanova (Kyrgyzstan), Makpal Orazbek (Kazakhstan), Aleksey Pilev (Russia), Nurboy Jabborov (Uzbekistan), Shafiqo Yorqin (Afghanistan), Amir Ne'mati Lima'i (Iran), Nafas Shodmonov (Uzbekistan), Rakymjan Turysbek (Kazakhstan), Dilmurod Quronov (Uzbekistan), Gulnoz Khal-liyeva (Uzbekistan), Dilnavoz Yusupova (Uzbekistan).

The present conference proceedings, titled "Issues in Oriental Classical Poetics: Navoi and Rumi" focus on the scholarly and theoretical exploration of the artistic, historical, and typological dimensions of the works of two eminent figures of Eastern-Islamic culture – Alisher Navoi and Jalaluddin Rumi. With its broad geographical scope, comparative perspectives, and analytical insights, the collection offers a unique contribution to the field. The volume is organized into four sections. Each section explores a distinct scholarly issue while also highlighting the shared poetic features and mutual influences in the works of Navoi and Rumi. The discussions extend to themes in world literature, comparative literary studies, historical and theoretical poetics, and contemporary literary discourse, contributing to both intellectual and aesthetic understanding.

This collection is intended for doctoral and postgraduate researchers, as well as master's and undergraduate students in fields such as world literature, literary theory, literary criticism, comparative literature, translation theory, and translation studies. It may also be of interest to anyone engaged in the study of artistic literature.

The publication was recommended by the Scientific and Technical Council of Alisher Navoiy Tashkent State University of Uzbek Language and Literature on April 3, 2025.

The views expressed in the articles do not necessarily reflect those of the editorial board.

© "Nurafshon business", 2025.

MUNDARIJA

1.	<i>Shuhrat SIROJIDDINOV.</i> IKKI BUYUK – IKKI TURK (<i>Kirishso'z ornida</i>)	15
 I SHO'BA NAVOIY VA RUMIY: BADI'YAT VA TIPOLOGIYA 		
2.	<i>Узоқ ЖЎРАҚҲҲОВ.</i> МУМТОЗ ПОЭТИКАДА “ИДЕАЛ ОБРАЗ” МУАММОСИ	20
3.	<i>Қозоқбой ЙЎЛДОШ.</i> “ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН” ДОСТОНИДА РУҲИЯТ ТАСВИРИ	48
4.	<i>Сувон МЕЛИ.</i> “ХАМСА”ДА МУАЛЛИФ “МЕН”И	57
5.	<i>Gulnar Agig JAFARZADE.</i> THE INFLUENCE OF RUMI ON ALISHER NAVAI'S PERSIAN RUBAIYAT	68
6.	<i>Münevvər TEKCAN.</i> ALI SHIR NAVA'I'S IMPACT ON THE TIMURID RENAISSANCE	79
7.	<i>Сергей НИКАНОВ.</i> К ВОПРОСУ О ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ЗНАЧИМОСТИ ЭПИТЕТОВ В СБОРНИКЕ “СОКРОВИЩНИЦА МЫСЛЕЙ” АЛИШЕРА НАВОИ	90
8.	<i>Мақсуд АСАДОВ.</i> НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ИЖОД ВА ИЖОД АҲЛИ ТАЛҚИНИ	99
9.	<i>Шоира АҲМЕДОВА.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ МАКТУБЛАРИ ҲАҚИДА	107
10.	<i>Гулноз ХАЛЛИЕВА, А. ЮСУПОВА.</i> ЕВРОПАДА РУМИЙШУНОСЛИК ВА СУЛТОН ВАЛАДНИНГ БУЮК БРИТАНИЯДА САҚЛАНАЁТГАН АСАРЛАРИ ХУСУСИДА	116

	<i>Оразбек МАҚПАЛ, Айнұр АНАПИНА.</i>	
11.	ӘДЕБИЕТТЕГІ ИНТЕРМӘТІНДІЛІК: АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ӘЛІШЕР НАУАИМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ	121
	<i>Сайфиддин РАФИДДИНОВ.</i>	
12.	НАВОЙИ ВА РУМИЙ ИЖОДИНИНГ ҚИЁСИЙ ЎРГАНИШ МАММОЛАРИ	128
	<i>Dilnavoz YUSUPOVA.</i>	
13.	MAVLONO JALOLIDDIN RUMIY VA ALISHER NAVOIY ASARLARIDA SAMARQAND TALQINI	137
	<i>Илҳом ҒАНИЕВ.</i>	
14.	ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ ВА АЛИШЕР НАВОЙИ АСАРЛАРИДА ИНТЕРТЕКСТУАЛЛИК	146
	<i>Islamjon YAKUBOV.</i>	
15.	JALOLIDDIN RUMIY MEROSI VA ZAMONAVIY O'ZBEK ROMANCHILIGI	153
	<i>Gulbahor ASHUROVA.</i>	
16.	TARIXIY SHAXS TASVIRI: NAVOIY OBRAZI	162
	<i>Qahramon TO'XSANOV, Muhammadamin JURAQULOV.</i>	
17.	RUMIY VA NAVOIY IJODIDA ILM-MA'RIFAT TALQINI	170
	<i>Mahmadiyor ASADOV.</i>	
18.	HOMO POETIKUS KONSEPSIYASI: NAVOIY VA RUMIY	174
	<i>Sobit AVEZOV.</i>	
19.	BOQIYLIKKA DAXLDOR BITIKLAR	174
	<i>Адҳамбек АЛИМБЕКОВ.</i>	
20.	АЛИШЕР НАВОЙИНИНГ ТУРКИЯЛИК ШОГИРДИ	182
	<i>Насиба БОЗОРОВА.</i>	
		187
21.	ҲАЗРАТИ МАВЛОНОНИНГ “МАЖОЛИСИ САБЪА” (“ЕТТИ МАЖЛИС”) АСАРИДА НАЪТ	191
	<i>Yulduz ZIYAYEVA.</i>	
22.	“OSHIQ-MA'SHUQA-RAQIB” OBRAZI GENEZISI	198
	<i>Olmos XURRAMOV.</i>	
23.	ALISHER NAVOIYNING “HOLOTI PAHLAVON MUHAMMAD”DA TARIXIY HAQIQAT IFODASI	205
	<i>Hasamuddin HAMDARD.</i>	
24.	AMIR ALISHER NAVOIYNING HEROT MAKTABINING TUSHUNCHALARINI TEMURIYLAR SIYOSATIGA O'TKAZISHDAGI ROLI	210

25.	<i>Leyla HƏSƏNOVA.</i> AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM	220
26.	<i>Marifat RAJABOVA, Madina IBOTOVA.</i> RUMİY VƏ NAVOIY LIRIKASIDA KÖ'NGİL METAFORASI	226
27.	<i>Sherxon QORAYEV.</i> MAVLAVİY "GİRDİ DARVESHLAR"NING RAQSU SAMO' MAJLISLARI	231

II SHO'BA SHARQ ADABIYOTIDA POETIKA MUAMMOLARI

28.	<i>Улугбек ХАМДАМ.</i> ГЛОБАЛ ДУНЕДАГИ ЙЎЛЧИ ЮЛДУЗЛАР	244
29.	<i>Zafer TOPAK.</i> ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDAKİ ŞİİRLE İLGİLİ BENZETMELER VE BUNLARIN ŞAİRİN POETİKASINA KATKILARI	254
30.	<i>Gulnoz XALLIYEVA, Adiba MA'DIYEVA.</i> ZAMONAVİY O'ZBEK VA NEMIS SHE'RIYATIDA BAHOR OBRAZINING BADIİY TALQINI	266
31.	<i>Dilrabo QUVVATOVA.</i> MUMTOZ POETIKADA MASNAVIYGA OID QARASHLAR TALQINI	275
32.	<i>Вусала НАСИБОВА.</i> КОМПЛЕКС НОВРУЗОВСКИХ ОБРЯДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	279
33.	<i>Диляра ХАЛИЛОВА.</i> К ВОПРОСУ О МЕЖКУЛЬТУРНОМ ПОТЕНЦИАЛЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ НАВОИ И ПУШКИНА В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА	285
34.	<i>Оразбек МАҚПАЛ, Әнуар ЗЕРДЕ.</i> НҮРЛАН МӘУКЕНҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ АБАЙ ДӘСТҮРІ	289
35.	<i>Олим ОЛТИНБЕК.</i> РАУФ ПАРФИ ШЕЪРЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ	297
36.	<i>Farhad RAHİMİ.</i> FERAĞÎ'NİN MİFTAHU'L-LÜGAT SÖZLÜĞÜNÜN DÜZENİ VE EL YAZMASI ÜZERİNE	312

37.	<i>Orzigul HAMROYEVA.</i> QOʻFIYAGA OID BIRLIK LARNING QIYOSIY TAHLILI	325
38.	<i>Ainisa AKMATOVA, Makhlie NAZAROVA</i> THE SPECIFIC PECULIARITIES OF THE EMAGE "WOMAN" IN THE EPIC MANAS AND IN ALISHER NOVOIY'S WORKS	333
39.	<i>Тоғжол НОРОВ.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИДА КОСМОС, МАКОН ВА ЗАМОН ТАЛҚИНИ	341
40.	<i>Rustam SHARIPOV.</i> MAHMUDHO'JA BENBUDIY VA ABDURAUF FITRATNING MILLIY DAVLATCHILIK HAQIDAGI QARASHLARI	353
41.	<i>Feruza BURXANOVA.</i> BADIY SO'Z JILOSI	370
42.	<i>Ольга ЧИЖИКОВА, Ирина ЯНОВСКАЯ.</i> ЧЕРТЫ КОСМИЗМА В СТИХОТВОРЕНИИ НИКОЛАЯ КЛЮЕВА "БЕЛАЯ ИНДИЯ" И В НЕКОТОРЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВОСТОЧНЫХ АВТОРОВ	377
43.	<i>Komiljon HAMROYEV.</i> SHARQ NIKOYATLARINING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI	386
44.	<i>Ҳилуффар УМАРОВА.</i> УЛЖАС СУЛАЙМОНОВ ШЕЪРИЯТИ	393
45.	<i>Zebiniso BEKMURADOVA.</i> PAREMIYADA XIJAZM	399
46.	<i>Азамат ХАЙРУЛЛАЕВ.</i> НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ ҲИКОЯЛАРИДА ОНОМАСТИКА	404
47.	<i>Салават АЮПОВ.</i> ОТЗВУКИ РУССКОЙ КЛАССИКИ В ЧЕХОВСКОМ ЭТЮДЕ "БЕЗНАДЕЖНЫЙ"	422
48.	<i>پوهنپار امرالله محمدی</i> بررسی زبان شناسانه استعاره مفهومی عشق در اشعار فارسی نوایی	429
49.	<i>Tozagul MATYOQUBOVA.</i> G'AFUR G'ULOM SHE'RIYATIDA LIRIK QAHRAMON VA KECINMANING POETIK IFODASI	437
50.	<i>Ирина ЯНОВСКАЯ, Ольга ЧИЖИКОВА.</i> СКУЛЬПТУРНЫЕ ОБРАЗЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.С.ПУШКИНА	445

51.	<i>Шохрат Нусрат МАМЕДОВА.</i> ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА ДЕТСКИХ ДРАМ МИРВАРИД ДИЛЬБАЗИ	453
52.	<i>Umida ABDULLAYEVA.</i> "SHAYX SAN'ON" QISSASIDA USTOZ-SHOGIRD MASALASI	466
53.	<i>Yorqinoy NASIRDINOVA.</i> ALISHER NAVOIY OBRAZI FRANSUZ ADABIY VA TARIXIY TAFAKKURIDA	470
54.	<i>Sayid Nurulloh AMINYOR.</i> ALISHER NAVOIY MA'RIFATNING PORLOQ QUYOSHI	478
55.	<i>Otabek BABAYEV, Munisa BOLTAYEVA.</i> ÜBERSETZUNGSMETHODE VON TECHNISCHEN TEXTEN	491
56.	<i>Нуриддин УБАЙДУЛЛАЕВ.</i> "ТАНАЗЗУЛ" РОМАНИДА МУСУЛМОНҚУЛ МИНГБОШИ ОБРАЗИ	496
57.	<i>Matluba MAMADIYAROVA.</i> "ALPOMISH" VA "BEOVULF" EPOSLARIDA AYOL FENOMENI	503
58.	<i>Mahbuba QARSHIYEVA.</i> ALISHER NAVOIY: MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK	508
59.	<i>Feruza SAPAYEVA.</i> MAXTUMQULI ASARLARINING TURKIY TILLARDAGI TARJIMALARI VA ULARNING TADQIQI	514
60.	<i>Bahor SHUKUROVA.</i> BADIIY ADABIYOTDA RAMZIY OBRAZLAR TALQINI	522
61.	<i>Nodira SAIDOVA.</i> "NAVOIY VA ILOHIYOT"DA "GERMENEVTIK DOIRA"DAN FOYDALANISH	530
62.	<i>Sevinchoy YOQUBOVA.</i> XX ASR BOSHLARI O'ZBEK SHE'RIYATINING YANGILANISH OMILLARI	534
63.	<i>Нилуфар ДИЛМУРОДОВА.</i> АСАД ДИЛМУРОД ЭССЕЛАРИНИНГ ГЕНЕТИК АСОСЛАРИ, УЛАРДА МУАЛЛИФ ИФОДА УСЛУБИ ВА БАДИИЙ- ЭСТЕТИК КОНЦЕПЦИЯСИ	541
64.	<i>Nodira XUDOYNAZAROVA.</i> JALOLIDDIN RUMIY VA ALISHER NAVOIY JAHON ADABIYOTI KONTEKSTIDA	547

65.	<i>Maftuna NORQULOVA.</i> "HALI HAYOT BOR..." QISSASIDA QAHRAMON KONSEPSIYASI	552
66.	<i>Dilnavoz BOYZOQOVA.</i> "YUSUF VA ZULAYHO" QISSASIDA OBRAZ TALQINI	560
67.	<i>Махфуззоҳон ХОМИДОВА.</i> "БАДОЙИЪ УЛ-БИДОЯ" ДА ИНТЕРТЕКСТУАЛЛИК	568

III SHO'BA NAVOIY VA RUMIY IJODIDA MA'RIFAT VA MILLIYAT MASALALARI

68.	<i>Nafas SHODMONOV.</i> "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONI SYUJETI VA G'OYASINI SHAKLLANTIRGAN BA'ZI OMILLAR	578
69.	<i>DR. KEMAL YAVUZ ATAMAN.</i> OSMANLI DEVLETİ'NİN MANEVİ VE HAKİKİ MÜESSİSİ MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ	584
70.	<i>G'ayrat MURODOV, Shahlo SA'DULLAYEVA.</i> MURSHID VA MURID MUNOSABATI	592
71.	<i>Нусратулло ЖУМАХЎЖА.</i> ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ "МАШАВИЙИ МАЪНАВИЙ" АСАРИНИНГ КИРИШ ҚИСМИ МАЗМУНИГА ЧИЗГИЛАР	602
72.	نویسنده: پروفسور دکتر فضل الرحمن فقیہی ہروی نقش امیر علیشیر نوابی در تمدنآفرینی دورہ تیموریان ہرات	607
73.	<i>Darmonoy O'RAYEVA.</i> RUMIY VA HOZIRGI O'ZBEK SHOIRLARI IJODIDA DUNYO TA'RIFI	619
74.	<i>Ulkar BAKHSHIYEVA.</i> THE ARTISTIC-AETHETIC FEATURES OF THE MYTHOLOGICAL APPROACH IN NIZAMI GANJAVI'S POEM "ISKANDARNAME" (IN THE CONTEXT OF LEGENDS RELATED TO KHIDR)	624
75.	بشیر احمد قرداش هصالح	634
76.	<i>Odiljon AVAZNAZAROV.</i> NAVOIY DOSTONLARIDA "QADAM" METAFORASI	642

	<i>Toji NOROV.</i>	
77.	ALISHER NAVOIY FALSAFIY MEROSINING ILOHIY-MA'RIFIY VA MAFKURAVIY ASOSLARI	649
	<i>Saodat MUMINOVA.</i>	
78.	AQL VA IDROK O'RTASIDAGI MUVOZANAT	662
	<i>Мустафа БАЙЭШАНОВ.</i>	
79.	“ПЯТЕРИЦА” НАВОИ В СОКРОВИЩНИЦЕ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	667
	<i>زینب نوروز علی ؛ شادمحمد سہاک</i>	
80.	جاہگاہ عقل در اشعار امیر نظام الدین علیشیر نوایی	671
	<i>Usmon QOBILOV.</i>	
81.	ON THE INTERPRETATION OF THE TRUE OF HUMANITY AND THE UNIVERSE IN ARTISTIC CREATIVITY	678
	<i>دکتر نورالرحمن ناصح</i>	
82.	انسان کامل و انسان شناسی از نظر علی شیر نوایی و مولانا با رویکرد تطبیقی	687
	<i>Адҳамбек АЛИМБЕКОВ.</i>	
83.	АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАҚИДА ТУРК ДОСТОНИ	693
	<i>Hamza ATEŞ, Kemal ATAMAN.</i>	
84.	MAVLONO JALOLIDDIN RUMIY ASARLARIDA IJTIMOİY O'ZGARISHLAR	700
	<i>Мавжуда НУРИДДИНОВА.</i>	
85.	“БОР КИТОБИ, ЛЕК ПАЙҒАМБАР ЭМАС...”	710
	<i>Shohista NIYOZOVA.</i>	
86.	MILLIY QADRIYATNING TAMAL TOSHI	720
	<i>Duygu KOCA.</i>	
87.	ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN ESERLERİNDE AHLAKİ DEĞERLER	727
	<i>Iroda ISHONXANOVA.</i>	
88.	XX ASR 40-YILLARIDA NAVOIYSHUNOSLIK	734
	<i>Ойдин ТУРДИЕВА, Ойша ШУКУРОВА.</i>	
89.	РУМИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ТИНЧЛИК ҒОЯСИ ТАЛҚИНИ	734
	<i>Nargiza SHOALIYEVA.</i>	
90.	RUMIY VA NAVOINING ISHQQA OID QARASHLARI	741
		747

IV SHO'BA
NAVOIY VA RUMIY
YOSH TADQIQOTCHILAR TALQINIDA

91.	<i>Malika SUYUNOVA.</i> HAMZA VA XALQ TEATRI	766
92.	<i>Laylo TO'YCHIYEVA.</i> "ULISS" ROMANIDA TRAGIK VAZIYAT XRONOTOPI	772
93.	<i>Nilufar HAITOVA.</i> HAMID OLIMJON – NAVOIYSHUNOS	777
94.	<i>Shaxnoza TURSUNOVA.</i> SIZIF OBRAZI: TURFA TALQINLAR	781
95.	<i>Madina VAHOBOVA.</i> "NAVOIY KIRMAGAN UYLAR QORONG'U"	786
96.	<i>Sayohat ARZIQULOVA.</i> FATMA SHENGIL SUZAR IJODIDA RUMIY AN'ANALARI	794
97.	<i>Osiyo SIDDIQOVA.</i> KOMIZM XUSUSIDA BIR-IKKI SO'Z	802
98.	<i>To'lg'anoy QULJANOVA.</i> ASQAR MAHKAM IJODIDA RUMIYONA OHANGLAR <i>Sabinabonu BERDIYEVA.</i>	810
99.	"ADABIYOTSHUNOSLIK LUG'ATI"NING ELEKTRON MOBIL ILOVASINI YARATISH XUSUSIDA	815
100.	<i>Huriniso MENGLIYEVA.</i> DUNYONING AZALIY SAVDOSI	819
101.	<i>Баҳодур ЖОБЛИЕВ.</i> УНИВЕРСАЛ ОБРАЗЛАР КЎЛАМИ	825
102.	<i>Zilola JO'RAYEVA.</i> NAVOIY VA RUMIY ASARLARIDA TASAVVUF TIMSOLLARI	829
103.	<i>Diyora O'KTAMOVA.</i> ALISHER NAVOIY FARDLARINING O'RGANILISHI	834
104.	<i>Hediye Zeynep KÖŞEK.</i> ALİ ŞİR NEVÂİ VE MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN RUMÎ'NİN ESERLERİNDE TAKVÂ	839
105.	<i>Selenay ŞAHİN.</i> ALİ ŞİR NEVÂİ VE MEVLÂNÂ'NIN SANATSAL VE DÜŞÜNSEL YAKLAŞIMLARININ MİMARİ ESERLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SOSYO-KÜLTÜREL BİR DEĞERLENDİRME	849

	<i>Nodirjon G'AFUROV, Shahnoza YO'LDOSHEVA.</i>	
106.	NAVOIY "XAMSA"SI VA RUMIY "NAYNOMA"SIDA "NAY" TIMSOLI	856
	<i>Noila ROXATALIYEVA.</i>	
107.	"DEVONA" VA "JUNUN" TUSHUNCHALARI TALQINI	861
	<i>Sema DÜLGAR.</i>	
108.	ŞAİR FÂTİMA HANIM VE KÜTAHYA MEVLEVÎHÂNESİNE ETKİLERİ	866
	<i>İrem ERDEM.</i>	
109.	ALİ ŞİR NEVAÎ'NİN MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYN ADLI ESERİNDE EŞANLAMLILIK	872
	<i>Dilfuza ISMOILOVA.</i>	
110.	"BİR AYOL HAYOTIDAN 24 SOAT" NOVELLASINING KOMPOZITSION TAHLILI	881
	<i>Beyza ÖZER.</i>	
111.	MÊKÂNDAN LÂMEKÂNA: ALİ ŞİR NEVAÎ VE MEVLÂNÂ	888
	<i>Ahmet Berat COŞKUN.</i>	
112.	MUHÂKEMETÜ'L-LUGATEYN'DE GEÇEN İŞ/HAREKET BILDİREN FİİLLER VE BU FİİLLERİN KUZEYBATI/KIPÇAK TÜRK LEHÇELERİNDEKİ GÖRÜNÜMLERİ	897
	<i>Aziz NORQULOV.</i>	
113.	"NASOYIM" PINJIDAGI UMR	910
	<i>Saodat FAYZIYEVA.</i>	
114.	JADID MATBUOTIDA NAVOIY IJODI TADQIQI	916
	<i>Jobir ISMATILLOYEV.</i>	
115.	MUNIS IJODIDA NAVOIY AN'ANALARI	924
	<i>Dovud XO'JAQULOV.</i>	
116.	NAVOIY VA RUMIY IJODIDA SABR TUSHUNCHASI	930
	<i>Nazokat G'OFUROVA.</i>	
117.	BİLGAMISH – BUYUK SHARQNING QADIM DURDONASI	934
	<i>Nargiza SHAMIYEVA, Jazira TULEGENOVA,</i>	
	<i>Nargiza XOLBOBOYEVA.</i>	
118.	COMPARATIVE STUDY OF MEANING EXPANSION AND NARROWING OF QUALITATIVE ADJECTIVES IN ENGLISH AND UZBEK	938
	<i>Go'zal OMONOVA.</i>	
119.	JALOLIDDIN RUMIY HIKOYALARIDA XULQ-ATVOR MASALASI	944
	<i>Madina TURSUNOVA.</i>	
120.	MARLO VA SHEKSPIR: IJODIY PARALLELLAR VA FARQLAR	949

121.	<i>Shodiya TURSUNALIYEVA.</i> “ABU RAYHON BERUNIY” DRAMASIDA FOJIAVIY VAZIYATLAR TALQINI	952
122.	<i>Gulzoda SAFAROVA.</i> ERKIN A'ZAMNING “ANOYINING JAYDARI OLMASI” HIKOYASIDA IDILLIYAVIYLIK	957
123.	<i>Nozima KARIMOVA.</i> YOVUZ BAHODIR O'G'LINING “YONAYOTGAN BUXORO” ROMANIDA TARIXIY HAQIQAT	964
124.	<i>Suhrobjon ZIYODOV.</i> YOSHLAR SHE'RIYATIDA NAVOIYGA MUROJAAT	970
125.	<i>Sherzod USMONOV.</i> ZEBO MIRZO SHE'RIYATIDA METAFORIK OBRAZLAR	977
126.	<i>Нармин БАБАЕВА.</i> ЭТИОЛОГИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА МИФОЛОГИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ	983
127.	<i>Yüsra KARAÇA.</i> HZ. MEVLANA'NIN YOLU VE HAT SANATI	993
128.	<i>Lobar BERDIYEVA.</i> SHAVKAT RAHMON SHE'RIYATIDA RAMZIYLIK	999
129.	<i>Gulsevar MAMANOVA.</i> “YUSUF VA ZULAYHO”: GENEZIS MASALASI	1006
130.	<i>Shahzoda VALIJONOVA.</i> NAVOIY E'TIROF ETGAN XAMSANAVIS	1014
131.	<i>Dilrabo HAYDAROVA.</i> O'ZBEK-TURK HIKOYALARIDA KOMIKLIK	1018
132.	<i>Saida DAVRONOVA.</i> ALISHER NAVOIY FAOLIYATINING O'ZBEKISTON KINOFOTOFONO MILLIY ARXIVI HUJJATLARIDA YORITILISHI	1022
133.	<i>Mirjalol SODIQOV.</i> “BUYUKLAR TUHFASI” – MUMTOZ ADABIYOT TARIXIGA DOIR TADQIQOT	1029
134.	<i>Muhayyo ISTAMOVA.</i> AYOL OBRAZI JOZIBASI	1036
135.	<i>Iroda ESHMURADOVA.</i> YANGI DARSLIKLAR HAQIDA	1041

136.	<i>Ruxsora UNAROVA.</i> AHMAD A'ZAM HIKOYALARIDA "JUMBOQ" TASVIRI	1048
137.	<i>Maftuna USMONOVA.</i> NAVOIYDA "SHOH" VA "GADO" TUSHUNCHALARI TALQINI	1052
138.	<i>Nigora TOSHMURODOVA.</i> FURQAT VA MA'RIFATPARVARLIK G'OYASI SHARIF YUSUPOV TALQINIDA	1057
139.	<i>Muxlisa ASHIRMATOVA.</i> NAVOIY VA RUMIY: MUSHTARAK DIDAKTIKA	1068
140.	<i>Dilnavoz NAJIMOVA.</i> MUMTOZ TURKIY ADABIYOTNI BOLALAR ONGIGA YETKAZISH AMALIYOTIGA DOIR	1074
141.	<i>Parvina NARZULLOYEVA.</i> XAMSA DOSTONLARIDA UCHRASHUV MOTIVINING O'RNI	1083
142.	<i>Roza QURBONOVA.</i> NAVOIY VA RUMIY ADABIY MEROSINING BOSHQA TILLARGA TARJIMASI VA CHET ELLARDA O'RGANILISHI	1090
143.	<i>Nigina FAYZULLAYEVA.</i> A.S.PUSHKIN VA F.M.DOSTOYEVSKIY ROMANLARIDA EPISTOLYAR JANRNING BADIY-ESTETIK FUNKSIYASI	1097
144.	<i>Ayşe ÖZTOKLU, Sümeyye ÇAĞLAR YILMAZ.</i> MEVLÂNÂ CELÂLEDDÎN RÛMÎ'NİN MESNEVÎ'SİNDE HZ. MUSA KISSASINDAN KESİTLER	1104

МУМТОЗ ПОЭТИКАДА “ИДЕАЛ ОБРАЗ” МУАММОСИ

Аннотация. Тадқиқот мумтоз поэтикада идеал образнинг қай тарзда намоён бўлиши муаммосини ўрганишга қаратилган. Идеал образ тушунчасининг тарихий-генетик, диний-маърифий, назарий-эстетик асослари хусусида фикр юритилган. Идеал образнинг туркий бадий тафаккур, айниқса, Алишер Навоий “Хамса”сидаги ўрни ва мақоми таҳлилий асослашиб, муҳим назарий хулосалар илгари сурилган.

Abstract: This study examines the manifestation of the ideal image within classical poetics, addressing its historical-genetic, religious-enlightenment, and theoretical-aesthetic foundations. Particular attention is given to the role and significance of the ideal image in Turkic artistic thought, with a focused analysis on its representation in Alisher Navoi’s Khamsa. The research offers analytically grounded insights and puts forward significant theoretical conclusions.

Калит сўзлар: Образ, идеал образ, тарихий образ, реалистик образ, романтик образ, эпик тафаккур, эпик сюжет, эпик композиция, бадий услуб, бадий ифода, бадий тасвир, бадий хронотоп, “Хамса”, хамса образлари, нури Муҳаммад, меърож, ломакон, меърож вақти.

Keywords: Image, ideal image, historical image, realistic image, romantic image, epic thinking, epic plot, epic composition, artistic style, literary expression, artistic depiction, literary chronotope, Khamsa, characters in Khamsa, The light of Muhammad (An-Nūr al-Muḥammadī), Mi’raj, Lamakān, Time of Mi’raj.

Мумтоз поэтика лирик, лиро-эпик ва эпик образларнинг хилма-хил шакллари тақдим этиб келади. Жараён бугун ҳам муайян маънода давом этяпти. Айни образлар тизимида идеал образлар тарихий-типологик, тарихий-генетик, бадий-эстетик нуқтаи назардан универсал моҳиятга эга. Уларнинг тарихий асосга эгаллиги, бошқа реал тарихий образларда бўлганидек, образга хос идеаллик даражасини пасайтирмайди, аксинча, идеаллилик сифати доирасида таянч образ, концептуал образ тушунчаларини ҳам жамлайдики, бу жиҳат муаммонинг махсус ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

Идеал тарихий образлар бошқа тип образлардан қуйидаги жиҳатларига кўра фарқ қилади: а) улар замон нуқтаи назаридан идеал ўтмишни акс эттиради; б) муаллиф учун этик таянч, эстетик идеал, ибрат манбаи мақомида туради; в) хусусан, Алишер Навоий “Хамса”си бадиий контекстида тарихий-бадиий категорияларни синтезловчи муҳим восита бўлиб келади ва асар хронотоп майдонида айна функцияни бажаришга йўналтирилади. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, идеал тарихий образлар қуйидаги мезонларга кўра муаллиф, унга замондош ўқувчи ва кейинги авлодлар учун идеал ҳисобланади: биринчидан, ушбу образларга асос бўлган тарихий шахслар илоҳий китобларда зикр қилинганлиги; иккинчидан, улар ўз ҳаёт йўллари давомида инсониятга ибрат бўларлик даражада идеал турмуш тарзини намоён этганлари; учинчидан, юксак даражадаги альтруизм, яъни ўз фаолиятларини ўзгалар маърифати, бахт-саодатига йўналтирганлари; тўртинчидан, реал ҳаётнинг ўзида идеал шахс, афсона-одамга айланганлари; бешинчидан, вафотларидан кейин улар ҳақида ривоятларнинг пайдо бўлиши, оғиздан-оғизга ўтиб, асрлар давомида унитилмаслиги; олтинчидан, улар ҳақида тарихий ва бадиий асарлар ёзилиши ва ҳ.к.

Мазкур образларнинг фольклорга оид, тарихий ва бошқа тип ёзма асарларда қай шаклда намоён бўлиши жаҳон адабиётшунослигининг ҳамон тўла ўрганилмаган, айна пайтда, салмоқли муаммоларидан ҳисобланади. Ғарб адабиётшуносларининг Инжил ва жаҳон фольклори бўйича олиб борган айрим тадқиқотларини қайд этган ҳолда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, уларнинг бирортасида масала айнан биз қўймоқчи бўлаётган шаклда қўйилмаган. Кўп ҳолларда илоҳий китоб (хусусан, Инжил) мотивлари миф ва фольклор мотивлари билан қориштириб юборилган. Баъзида эса, бу тип тадқиқотларда материалистик методологиянинг етакчилиги, миллий, ҳудудий нуқтаи назардан, субъективликка йўл қўйилганлиги кузатилади¹. Қолаверса, ҳали бирор тадқиқотда биз қайд этган

¹ Бу ўринда С.Креамернинг “Тарих Шумердан бошланади”, Ж.Фрезернинг “Катта аҳдда фольклор”, А.Афанасьевнинг “Олтин бутуқ” типидagi асарлар, К.Юнгнинг “архетип” ҳақидаги қарашлари назарда тутилмоқда (– У.Ж.).

образларга тарихий образ сифатида қаралмаган. Уларнинг миф ёки афсона контекстида эмас, балки тарихийлиги, шу билан бир қаторда идеаллиги, бадий образга қўчиш сабаблари ва усуллари хусусида махсус тадқиқотлар олиб борилмаган.

Рус олими М.Бахтин эпос ва роман образлари ва уларнинг бошқа образ шакллари билан муносабати хусусида сўз юритганда “идеал ўтмиш”, “даҳлсиз ўтмиш” тушунчларани қўллайди. Бу тушунча моҳиятини кўпроқ инсоннинг психологик ҳолатлари билан боғлаб тушунтиради. Бундай даҳлсизлик остида узоқ ўтмишда яшаган кишилар турмуш тарзининг ижодкор омма томонидан идеаллаштирилиши ётиши ва бунинг реал тарихий асосга эга эканини таъкидлайди¹. “Хамса”даги идеал тарихий образлар илдизи ҳам маълум даражада М.Бахтин сўз юритган фольклор образлари илдизларига яқин. Идеал ўтмиш, идеаллаштирилган тарихий образ масаласида фольклор кўпинча бадий-психологик омилларга таянади. Айтувчи, ижро этувчи ва тингловчи, томоша қилувчи ўртасидаги психологик муносабат бу ўринда муҳим аҳамият касб этади. Аммо фольклор ва мумтоз Шарқ адабиёти манбаларидаги идеал тарихий образлар талқинида конкрет фарқ мавжуд. Фольклор асари ижодкори тарихий шахсларга муносабатда бир қадар жўн, оммага хос мезонларга таянади. Идеал тарихий образга нисбатан, асосан, оломонга хос интуитив позицияда туради. Унинг учун эътиқодий позиция, реал тарих, тарихий ҳақиқат, қиёслаш, мушоҳада этиш унчалик катта қийматга эга эмас. Айттайлик, пайғамбар образи фольклор асари учун ғайритабиий хусусиятларга эга, оддий одамларга ўхшамаган, бир идеаллаштирилган сиймо, холос. Мумтоз адабиёт манбалари эса буни тамомила бошқача талқин этади. Уларда тарихий идеаллик, аввало, мустаҳкам эътиқодий позициядан, иккинчидан, олий реализм тамойилларидан келиб чиқади. Омма мантиқий изоҳини топа олмаган, натижада, романтик талқин этган воқеа-ҳодисалар мумтоз адабиётда олий мантиқ асосида соф реал воқелик сифатида талқин этилади (масалан, Оллоҳ билан

1 Қаранг: Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси. – Т.: Akademnashr, 2015.-Б. 124-126.

мулоқот, ўликни тирилтириш, ойни иккига бўлиш, меърож ва ҳ.к.). Навоий “Хамса”сидаги тарихий образлар тасвирида биз мана шундай олий реализм намуналарига дуч келамиз.

Биз қайд этган идеал тарихий образлар ичида муаллиф энг кўп мурожаат этган образ Муҳаммад алайҳиссалом образларидир. “Пайғамбарлар тарихи”, “Муҳаммад алайҳиссалом сийратлари”, “Меърожнома” сингари тарихий, халқона ва қисман фольклорлаштирилган асарларда бу образ ё мутлақ тарихий ёки мутлақ идеаллаштирилган шаклда намоён бўлади. Дейлик, тарихий асарларда Қуръони карим ва ҳадисларда келган саҳиҳ ривоятларга, реал тарихий далилларга изчил тарзда риоя қилинса, фольклорлаштирилган, халқона асосда бадиийлаштирилган асарларда эса нисбатан идеаллаштириш, афсонага мойиллик сезилади¹. “Хамса”гача ёзилган мумтоз дostonларда, айниқса, “Хамса”да мана шу реаллик ва идеаллик мезонининг ягона нуқтада – олий реализм мезони остида уйғунлашганига гувоҳ бўламиз. Бошқача айтганда, бу образ ўз моҳиятига кўра олий даражада идеал (аммо идеаллаштирилмаган), айти пайтда бу идеаллик унинг реаллигига соя сола олмайди, балки Муҳаммад алайҳиссаломга доир барча воқеа-ҳодисаларнинг мутлақ реаллигига далолат қиладик, бизнингча, том маънода олий реализм бундан ўзгача бўлиши мумкин эмас.

“Хамса”даги ҳар бир дoston дебочасида, албатта, бу образга дуч келамиз. Барча дебочаларда Муҳаммад алайҳиссаломнинг тарихий ҳаёт йўлларида оид муайян эпизодлар бевосита шу дoston мавзуси, ундаги сюжет йўналиши, қаҳрамонлар табиати билан боғлиқ ҳолда тасвир этилади. “Хамса”нинг биринчи дostonи дебочасида Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётларига оид бешта наът берилган. Бу беш наът аввало, пайғамбар (а.с.) ҳаётини тарихий жиҳатдан акс эттирса, иккинчидан, қолипловчи дoston бадиий ғоясини умумлаштириб ифодалашга хизмат қилган.

1 Иккинчи тип (қисман фольклорлаштирилган) асарлар дейилганда, асосан, “Меърожномалар”, халқ қиссаларини назарда тутяпмиз. Бундай асарлар кейинчалик ёзма адабиётга ҳам ўз таъсирини ўтказгани, бундан икки-уч аср олдинги ёзма адабиётда ярим фольклорлашган қиссалар, ҳикоятлар, дostonлар пайдо бўлгани маълум (– У.Ж.).

“Хамса”даги Муҳаммад алайҳиссалом образларига доир эпизодлар тизими ўта улкан хронотоп кўламига эга. Биргина меърож воқеасининг ўзи наинки бадий хронотоп, мумтоз поэтиканинг барча муаммолари юзасидан махсус тадқиқотлар олиб боришни талаб этади. Шу нуқтаи назардан айтиб, образ талқинига оид қуйидаги кузатишларнинг мухтасар тезис қийматига эга бўлишини қайд этиш ўринли бўлади, деб ўйлаймиз.

Навоий “Хамса”сида талқин этилган Муҳаммад алайҳиссалом образлари бир қанча катта-кичик хронотоп шакллари ўз ичига олади. Уларнинг барчасига батафсил тўхталишнинг имкони йўқлигини назарда тутиб, бу ўринда мазкур образга хос тўртта энг муҳим хронотоп шакли хусусида тўхталамиз. Буларни “Хамса” концепциясига кўра “нури Муҳаммад (а.с.)”; пайғамбарлик миссияси ва биографияси: пайғамбарлик муҳри, аждодлари, ватани, “хотам ул-анбиё”лиги; меърож воқеаси; ойнанинг бўлиниши хронотоплари тарзида таснифлаш мумкин. Биринчи дostonни истисно қилганда ҳам, тасниф учун махсус ажратиб олинган тўрт хронотоп шакли кейинги тўрт дoston образлари тизимида муҳим ўрин тутди.

1. “Нури Муҳаммад” хронотопи. Бу хронотоп шакли Навоий “Хамса”сидаги деярли барча дostonларда бор. Шунингдек, у нафақат “Хамса”, балки Навоий асарларида тасвир этилган юзлаб хронотоп шакллари ичида энг қадимийси, бошқача айтганда, барча хронотоп шакллариининг ибтидоси ҳисобланади. Бунга кўра ҳали замон-макон, яъни барча оламлар ва замонлар, фаришталар, жон (руҳ), одамзот, жонли ва жонсиз мавжудот яратилмасидан бурун Муҳаммад алайҳиссаломнинг нурлари мавжуд эди. Махлуқот борки, унинг асосида шу нур туради. Яъни

Муҳаммад “коф”у “нун”ға қуррат ул-айн,

Туфайли “кавн” ўлуб, йўқ, йўқки кавнайн... (“Ф.Ш.”, 17 бет.)

Мазмуни: Муҳаммад алайҳиссалом “кун” – “ярал” амрига нур (равшанлик) берган зот. Фақат бу олам (“кавн”) эмас, балки икки олам (“кавнайн”) шу нур туфайли мавжуддир. Ёки:

Эй нурунғ ўлуб жаҳонға собиқ,

Балким тўқуз осмонға собиқ... (“Л.М.”, 17 бет.)

Мазмуни: Нуринг бутун жаҳондан, балки тўққиз осмондан аввал ҳам бор эди. Бугунги адабий тилимизда, жонли сўзлашувда “собиқ” сўзи бўлиб ўтган, вазифасини ўтаб бўлган маъноларини англатади. Мумтоз шеърият контекстида эса бу сўз ибтидо, бошланғич, ҳамма нарсадан аввалги маъносида келади. Ушбу байтда эса Муҳаммад алайҳиссалом нурлари икки жаҳон у ёқда турсин, балки тўққиз осмон (бу ўринда тўққиз осмон бирикмаси метафорик планда келган. Аслида етти осмон+Курсий ва Аршни ифода этган)дан ҳам илгари мавжуд эди деган мазмун илгари суриляпти.

*Балки Одам ўғуллуғунгдин шод,
Валадингга жаҳон эли авлод.
Анга зоҳир тақаддуми оти,
Санга лекин тақаддуми зоти.
Сен муқаддам демайки Одамдин,
Қайси Одамки, борча оламдин... (“С.С.”, 21 бет.)*

Ёки:

*Бу сабқатки зотингга берди Аҳад,
Сенга Бул-башар тонг йўқ ўлмоқ валад.
Атолиққа суратда пайванд эрур,
Вале асли фитратда фарзанд эрур... (“С.И.”, 20-21 бет.)*

Маълумки, башарият тарихи Одам алайҳиссаломдан бошланади. Барча диний, тарихий, фалсафий, табиий илмлар илк одам дейилганда Одам алайҳиссаломни назарда тутати. Шу сабаб инсоният бир сўз билан “бани Одам” (Одам болалари), Одам алайҳиссалом эса “Абулбашар” (башарият отаси) деб аталади. Бу далил мутлақ ҳақиқат экани ва уни ҳеч бир мантиқ, ақлий мушоҳада, муқояса инкор эта олмаганидек, юқоридаги байт мазмуни билан ҳам қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Бизнингча, бу икки буюк воқеа моҳиятини тўғри англаш учун уларнинг жорий бўлиш замони ва маконидан келиб чиқиш лозим. Хронотоп кўламига кўра “нури Муҳаммад” воқеаси том маънода мутлақ замонга тегишли. Бу замон шундай замонки, унинг ўлчови, ибтидо ва интиҳоси йўқ. У бизга маълум-у номаълум барча замонларга асос бўлгани ҳолда, ўзи бирор бир асосга эҳтиёж сезмайди. Боқийлиги Яратган боқоси билан, асос-моҳияти Оллоҳнинг Замон сифати билан бирикиб кет-

ган бўлиб, истилоҳий жиҳатдан “бақо замони”га тўғри келади. “Хамса” бадий концепциясига кўра бу замон аввал ҳам мавжуд эди, ҳозир ҳам мавжуд, кейин ҳам мавжуд бўлаверади. Муҳаммад алайҳиссаломнинг нурлари мана шу азалий ва абадий замонда мавжуд бўлиб, барча оламларнинг асосидир. Бу ахборот фақат ислом манбаларида эмас, дастлаб соф илоҳий нақл ўлароқ инсониятга нозил этилган, кейинчалик турли ёлғон ахборотлар, бидъат-хурофотлар билан аралаштириб юборилган мифларда ҳам сақланиб қолган. Уларнинг барчасида борлиқ оламларга асос бўлган нур “ҳаёт манбаи”, деб номланади. Ҳаёт манбаи яширинган хронотоп эса ҳали замон-макон мавжуд бўлмаган, абадий зулматдан иборат хаос ўлароқ талқин этилади.¹

Демак, Нури Муҳаммад “Хамса” бадий хронотопи нуқтаи назаридан ундаги барча хронотоп шаклларини қамровчи универсал хронотоп ҳисобланади. Асардаги Муҳаммад алайҳиссалом образларининг тарихан идеал образ сифатида талқин этилишининг бирламчи асоси бўлиб хизмат қилади. Муаллиф бадий концепциясига кўра, наинки “Хамса”даги бошқа образлар учун, балки уч замон сатҳида яшаётган умумбашарият учун тарихан реал, моҳиятан идеал вазифасини бажаради.

2. Биографик хронотоп. Алишер Навоий “Хамса” семантикаси ва структурасини аниқ тизим асосида қургани каби Муҳаммад алайҳиссалом образларини ҳам муайян мантикий кетма-кетликда тасвирлайди. Дастлаб у зотнинг илоҳий олам ва ундаги универсал миссияси ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Сўнгра заминдаги ҳаёти (биографияси) билан боғлиқ энг муҳим маълумотларни юксак бадий пафосда ифода этади.

1 Бу ҳақда қаранг: Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. - М-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1956; Темкин Э.Н., Эрман В.Г. Мифы древней Индии. - М.: Главная редакция восточной литературы, 1982; Федоренко Н.Т. Древние памятники Китайской литературы. - М.: Издательство “Наука” главная редакция восточной литературы, 1978; Рифтин Б.Л. От мифа к роману. Эволюция изображения персонажа в Китайской литературы. - М.: Главная редакция восточной литературы, 1979; Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. - М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1957; Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции.-Алма-ата: Жалын, 1985.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг заминдаги ҳаёти ва миссияси идеаллигини таъминловчи асос истилоҳий тушунчалар “саййид ул-мурсалин”, “шафеъ ул-музаннибин”, “роҳматан лил-ъаламин” истилоҳларида ўз ифодасини топади. Буларнинг барчаси Қуръони карим ва Ҳадис асосида майдонга келган, ислом Шарқи дин илми анъаналарида мавжуд тушунчалар ҳисобланади. “Саййид ул-мурсалин” башариятни тўғри йўлга солиш учун юборилган барча пайғамбарларнинг улуғи деган маънони билдиради. Ушбу унвон Муҳаммад алайҳиссаломнинг Оллоҳ ҳузуридаги даражаси, инсоният ҳаёти учун улкан аҳамиятга эга зот эканини таъкидлайди. Қуръони каримда номи зикр этилган ва зикр этилмаган барча пайғамбарлар ўз қавми, ўз замонасининг ҳар жиҳатдан пешқадами, етакчиси ва улуғи ҳисобланади. “Саййид ул-мурсалин” унвони эса улуғларнинг улуғи, етакчиларнинг етакчиси деган мазмунни ифодалайди. Яъни:

Зиҳи анбиё хайлининг сарвари,

Бошинг узра сархайллик гавҳари.

Демай анбиё қавму хайлинг сенинг,

Бори офариниш туфайлинг сенинг... (“С.И.”, 20 бет.)

Иккинчи истилоҳ “шафиъ ул-музаннибин” гуноҳкорларни шафоат қилувчи маъносида келади. Бунга кўра Муҳаммад алайҳиссалом мутлақ танг ҳолатда қолган (Қиёмат куни) уммат гуноҳини Оллоҳдан сўраб олиш ҳуқуқига эга зот ҳисобланади. Заминда қилган гуноҳлари учун абадий азобга солиниши мумкин бўлган инсониятга ҳомийлик қилади. Уларнинг мислсиз азобдан халос бўлишларига сабабчи бўлади. Чунки у зот “раҳматан лил-ъаламин”, яъни оламларга раҳмат қилиб юборилгандир.

Буларнинг ҳаммасига сабаб Муҳаммад алайҳиссалом кураклари устига Оллоҳ сунъ қўли билан босилган пайғамбарлик муҳридир. Бу Муҳаммад алайҳиссаломнинг башарият пайғамбари эканликларига буюк бир ҳужжатдир. Айни пайтда у зот (а.с.) Одам алайҳиссаломдан бошлаб келган пайғамбарларнинг энг улуғи, уларнинг ишларини камолатга етказган “хотам ул-анбиё” дирлар:

Сунъ илиги чекиб бу номаға там.
Орқосиға бости нақши хотам... ("Л.М.", 19-бет.)

Ёки:

Бу иштин фалак топқач огоҳлиқ,
Санга шаҳлар узра бериб шоҳлиқ,
Фалакка бу бахшиш қилурға не ҳад,
Сени Ҳақ шаҳ этмиш азал то абад.
Гувоҳ ўлди тожи футувват мунга,
Далил ўлди муҳри нубувват мунга... ("С.И.", 22-бет.)

Башариятга нозил этилган барча китобларда ва бу китобларни олиб келган пайғамбарларда (а.с.) Муҳаммад алайҳиссаломдан нишона, мўъжизот зоҳирдир. Пайғамбарлик, китоб ва дини исломнинг аввали ҳам, охири ҳам у зот (а.с.) ҳисобланадилар. Яъни:

Чу Мусоға "Таврот" этиб Ҳақ баён,
Санга ул баён ичра муъжиз аён.
Бўлуб чунки Довуд қисми "Забур",
Сенинг муъжизинг анда айлаб зухур.
Чу Исоға Инжил нозил бўлуб,
Ҳақ анда сифотингға қойил бўлуб.
Каломеки сендин топиб интизом,
Анинг лафз бар лафзи муъжиз низом... ("С.И.", 21-бет.)

Ушбу байтлар мазмунидан аён бўладики, "Ҳамса"даги Муҳаммад алайҳиссалом образлари наинки мутлақ замонда, балки "офариниш" (яратилиш, буюк портлаш)дан кейин бугунгача давом этаётган материалистик замон сатҳида ҳам қамровчи образ хронотопини намоён этади. Қуръони каримнинг (Муҳаммад алайҳиссалом дунёга келган саналаридан кўп асрлар олдин воқе бўлган) қадим ўтмиш воқеалари баён этилган кўп ўринларида "Эсланг (эй Муҳаммад)!" тарзида хитоб қилинишининг ўзиёқ Муҳаммад алайҳиссалом "нубувват нури" ("нури Муҳаммад") ўлароқ башар тарихининг ҳар бир лаҳзасида мавжуд бўлганларини кўрсатади. Зотан, Навоий юқорида келтирган далилларга кўра замин кенгликларида (яъни горизонтал хронотоп сатҳида) бирор улкан воқе-ҳодиса йўқки, унда Муҳаммад алайҳиссаломнинг иштироклари бўлмасин.

Шу тариқа Навоий Муҳаммад алайҳиссаломнинг аслида ким ва қандай миссия билан юборилганлари ҳақида тасаввур бергачгина, у зот ҳам заминда туғилиб ўсган бир банда эканларини кўрсатувчи биографик далиллар талқинига ўтади.

*Қурайший асл, Абтаҳий маҳмил,
Ҳошимий киш, Ясрибий манзил... ("С.С.", 18-бет.)*

Бу байтда Муҳаммад алайҳиссаломнинг Қурайш қабиласидан эканликлари, Маккадаги Абтаҳ маҳалласида туғилганлари, насаб жиҳатидан Ҳошимийларга мансубликлари, Макка ва Мадина шаҳарларида яшаб ўтганлари ҳақида тўғридан-тўғри биографик маълумотлар бериляпти. Ёки:

*Анинг партавидин нечукким қуёш,
Мадойин бўлуб Макка аҳлиға фош... ("С.И.", 21-бет.)*

Яъни у қуёшдек чароғон нур сочганда Макка аҳолиси бу нур ёруғида кўп шаҳарларни кўрдилар¹. Бу бадий ахборот ҳам умумий планда Муҳаммад алайҳиссалом биографияларининг илк даври – туғилишлари хусусида маълумот беради.

*Эй илм санга ладун анжом,
Мактаб сори ранжа айламай гом.
Олингга вале келиб муаддаб,
Илм аҳли нечукки, тифли мактаб... ("Л.М.", 17-бет.)*

“Лайли ва Мажнун” дебочасида келган ушбу байт семантик жиҳатдан бир йўла бир нечта тармоқларга бўлинади: а) Муҳаммад алайҳиссаломга берилган илмнинг ладуний (ғайбга хос, илоҳий) эканига урғу беради. Бу ўз-ўзидан иккинчи семантик тармоқни юзага келтиради; б) ладуний илм соҳибининг ақл ва мантиққа таянувчи дунёвий илм олишга ҳожати қолмайди; в) бундай илм башарият орасидан камдан-кам одамларгагина берилади. Берилган кимса эса барча дунёвий илм эгалари учун устоз мақомида туради. Ҳар қандай адаб

1 Мадойиннинг яна бир маъноси Араб Ироқида, Фрот дарёси бўйида жойлашган қадимий шаҳарни билдиради. Бу ҳолда байтнинг мазмуни янада чуқурлашади. Яъни Муҳаммад алайҳиссалом туғилиб, унинг нури қуёшдек порлаганда Макка аҳли кўз ўнгида қадим Мадойин шаҳригача намоён бўлди. Мадойиннинг учинчи бир маъноси маданиятлар деганидир. Агар байтдаги мадойин сўзига айни маъно бериладиган бўлса, пайғамбар партавидан Макка аҳли олдида барча маданиятлар намоён бўлди, деган маъно келиб чиқади (– У.Ж.).

берувчи (“муаддаб”) устозлар унинг олдида, худди мактаб болалари сингари, шогирд ўрнини эгаллайдилар; г) охирги семантик тармоқ бевосита “Лайли ва Мажнун” достони образлар тизими билан бирикиб кетади. Асар бош қаҳрамони Қайснинг мажнунлиги, ундаги мажзубона ишққа ишора қилади.

Муҳаммад алайҳиссалом башарият учун олиб келган мўъжизаларнинг энг улуғи Қуръони карим ҳисобланади. Навоий пайғамбар (а.с.)нинг ушбу мўъжизаларини бевосита у зотга берилган ладуний илм билан боғлаб тасвирлайди:

Эй, сунмай иликни хома сори,

Ул навъки хома нома сори.

Номанг вале андаким бўлуб фош,

Хаттидин улус кўтармайин бош... (“Л.М.”, 18-бет.)

Яъни қўлига қалам ушламасдан ва қоғоз устида қалам юргизмасдан ёзган номаси (Қуръони карим) олам аҳлига аён бўлгач, ундан улус бир лаҳза ҳам бош кўтаролмай қолди.

Аҳкоми била жаҳон низоми,

Назми ики олам интизоми... (“Л.М.”, 18-бет.)

Бу байт ҳам Қуръони каримга ишора қилади. Зотан, ислом кишиси учун жаҳонда яшаш қоидалари (низоми) Қуръони каримдаги ҳукмлардан бошқа нарса эмас. Қуръони карим шакл-мазмунига кўра қатъий назм интизоми асосида нозил этилган. Бу шундай мутлақ интизомки, унга икки олам амали мужассам. Ислом аҳли риоя қилиши зарур бўлган иккинчи низом – бу, пайғамбар (а.с.)дан ривоят қилинган ҳадислардир.

Буйруғларинг элга қарз янглиғ,

Суннатларинг элга фарз янглиғ... (“Л.М.”, 18-бет.)

Шу тариқа Навоий Муҳаммад алайҳиссаломнинг замин юзига оёқ қўйишлари, насаблари, чексиз илмлари манбаи, умумбашарий вазифалари, башарият учун келтирган мўъжизаларини изчил тасвирлаш усули билан баён этади.

3. Меърож воқеаси. Меърож нафақат Муҳаммад алайҳиссалом биографиясида, балки бутун башарият тарихидаги буюк воқеа ҳисобланади. Бу воқеа кўлами хронотоп нуқтаи назаридан нури Муҳаммад билан бир мақомда туради. Шу боис Навоий “Хамса”сида бу воқеа талқинига алоҳида эътибор қаратилган. Аввало, бошқа воқеалар бир боб доирасида

йўл-йўлакай ҳикоя қилингани ҳолда, бу воқеа тасвири учун ҳар бир дostonда махсус боб ажратилган; иккинчидан, меърож тунининг башарият ҳаёти учун аҳамиятига алоҳида урғу берилган ва айни маънода, меърож туни тасвири воситасида “Хамса” умумконцепцияси ифодаланган; учинчидан, бу воқеа пайғамбаримиз (с.а.в.) шахсиятлари ва фаолиятларининг чўққиси дея кўрсатилган; тўртинчидан, мусулмон уммати, хусусан, муаллифнинг келажак (охират)ка доир орзу-умидлари, эҳтиёжларининг тажассуми сифатида талқин этилган; бешинчидан, ҳар бир дostonда тасвир этилган меърожга оид боблар шу дoston семантикаси билан уйғунлаштирилгани ҳолда, ўзaro поэтик изчилликни намоён этади.

Умуман, тўрт дoston доирасида олинганда меъоаж воқеаси қуйидаги эпизодларга ажратиб тасвир этилгани маълум бўлади:

а) *исро кечаси тасвири*. Истилоҳий жиҳатдан “исро”нинг маъноси “сайр” демакдир. Муҳаммад алайҳиссаломнинг исро тунида Маккадан Қуддусгача қилган тунги сайрлари “исро кечаси” деб юритилади. Шу кеча аммалари уммаҳоний ҳужрасида тунаган пайғамбаримизга (с.а.в.) Жаброил (а.с.) Оллоҳнинг ҳукмини олиб келадилар. Шундан сўнг пайғамбаримиз (а.с.) Буроқ номли уловга ўтириб, Қуддусга борадилар. Масжид ул-асқода ўзларигача келган барча пайғамбарларга имом бўлиб икки рақъат намоз ўқийдилар. Фақат шундан кейингина Оллоҳ ҳузурига кўтариладилар. Меърож исро тунининг кульминацион нуқтаси бўлиб, луғавий жиҳатдан “юксалиш”, “юқорига кўтарилиш” деган маънони билдиради. Бу воқеа моҳиятига кўра ўта улуғ, наинки инсоният, балки бутун коинот, махлуқот тарихида бир марта содир бўлган воқеа ҳисобланади. Айни нуқтаи назардан унинг кўлами ва аҳамиятини тасаввурга сиғдириш ўта қийин. Адабиётшунослиқда бу воқеага нисбатан афсона тусини бериш, ижодкорнинг романтик тасаввури дея талқин қилиб келинишининг сабаби ҳам шунда. Аммо Алишер Навоий дунёқараши, бадий концепцияси нуқтаи назаридан қараганимизда, умуман, меърож, унинг бошланғич нуқтаси бўлган исро тунининг том маънода реал воқеа эканига амин бўламиз. Тўртала дostonдаги меърож воқеаси тасвирида ҳам исро тунининг алоҳида тасвири келади. Моҳият нуқтаи назаридан бу тун ба-

шариятнинг энг саодатли туни сифатида тавсифланади. Бу тун фақат инсоният учун эмас, уч олам – инс, жин ва фаришталар олами, ҳатто табиат, набодот, жомодот оламлари учун ҳам буюк бир саодат туни сифатида қабул қилинган:

*Куёш сўғи иши киргач ароға,
Фалак луъбатлари кирди қароға.
Не сўғу не қаро, иқбол шоми,
Жаҳоннинг асру фаррухфол шоми... ("Ф.Ш.", 21-бет.)*

Ёки:

*Ким ранги эди чу мушки ноби,
Ҳар юлдузи рашки офтоби
Шабнамлариким сочиб заройир,
Оламни тутуб нужуми сойир...
Тун даҳр юзидин оритиб менг,
Кундузни ўзига тутмайин тенг... ("Л.М.", 21-бет.)*

Ёки:

*Очибон ҳар чароғи кофурий,
Дуд ила бир ниқоби занбурий.
Дуд йўқ, уду мушк била бухур,
Тун димоғи иси била масрур.
Чарх мижмар ёйиб бу дуд узра,
Атри мушк бухур уд узра... ("С.С.", 23-бет.)*

Ёки:

*Не шом ул шабстони фархундафол,
Бўлуб офариниш узориға хол.
Демай холким, гесуйи мушкрез,
Қилиб офариниш уза мушкбез.
Чу онинг бўлуб ошкора иси,
Жаҳонни тутуб мушксоро иси... ("С.И.", 24-бет.)*

Эътибор қилинса, тўрт дostonдан келтирилган байтлар мазмунан қуйидаги жиҳатларига кўра уйғунлик касб этгани маълум бўлади: 1) бутун коинот, хусусан, она замин бир саодатли лаҳзани кутаётгани; 2) саодат онига тайёргарлик; 3) бу тайёргарликнинг буюк бир фараҳ, сакинат, гўзалликка йўғрилганлиги; 4) фараҳ ва сакинат аро улкан бир сирнинг пинҳонлиги. Айни пайтда, ҳар бир парча ўзининг хусусий томонларига ҳам эга. Дейлик, “Фарҳод ва Ширин”да исро тун

тасвири кўпроқ “чин”, “луъбати чин”, “турки чин” эпитетлари воситасида ёритилар экан, дoston воқеалари кечадиган етакчи хронотоп шаклига ишора қилинади. “Лайли ва Мажнун”-да “ғам шомӣ”, “хаёли шабгард”, “ғам”, “қаро балойӣ” сингари эпитетлар Мажнун муҳаббати ва ундаги трагизмдан далолат беради. “Сабъаи сайёр”да бу жиҳат замин ҳаёти (“ўрта олам”, етти иқлим)га оид “чарх абвоби”, “жаҳон”, “сув”, “дом”, “сайд” сингари эпитетлар воситасида тасвирланадики, бу асардаги етакчи пафос билан ҳамоҳанглик касб этади. “Садди Искандарий”да эса коинот миқёсидаги низом мотиви етакчилик қилади. Бу жиҳат “офариниш” “фалак гулшани”, “сипеҳр аҳтари”, “шаётин ғуборин барбод этилиши” каби ташбеҳ ва эпитетлардан намоён бўлади;

б) сайр бошланган макон ва Жаброил (а.с.) билан мулоқот. Меърожга бағишланган барча бобларда ушбу макон Умма Ҳоний ҳужраси деб кўрсатилади. Бу маълумот Имом Бухорийнинг “Ал-жамӣъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли ҳадислар”) тўплами ва бошқа муҳаддислар тасниф этган ҳадислардаги маълумотларга мувофиқлиги билан реал асосини намоён этади:

Солиб бир гўшага партав ниҳони –

Ким, айлаб мизбонлиғ Умми Ҳоний... (“Ф.Ш.”, 21-бет.)

Ёки:

Бир хобғаҳи ниҳони ичра,

Манзилғаҳи Умма Ҳони ичра... (“Л.М.”, 23-бет.)

Ёки:

Бўйла тун ул маҳи мунири жаҳон,

Умми Ҳоний уйида эрди ниҳон... (“С.С.”, 23-бет.)

Ёки:

Кўёшдек улусдин ниҳоний бўлуб,

Ери ҳужраи Умма Ҳоний бўлуб... (“С.И.”, 25-бет.)

Бу ўринда эътибор қаратиладиган икки нуқта бор. Бунинг биринчиси, исро сафари бошланадиган макон нега айнан Умма Ҳоний ҳужраси, деган масала. Жавоб, бизнингча, шундай: меърождек ягона ва буюк воқеа фардликни талаб этган. Умма Ҳоний эса пайғамбаримиз (с.а.в.) амакиларининг қизи бўлиб, энг яқин киши ўлароқ бу буюк сирга маҳрам бўлишга ҳақли ва сирни сақловчи эди. Иккинчиси, исро тунисидаги ниҳонлик

(жамиятдан яширинлик) масаласи. Чунки Муҳаммад алайҳиссалом васл саодатига эришган бу кечада бутун инсоният ғафлат уйқусида эди. Ҳатто у зотнинг энг яқин одамлари (оила аъзолари, саҳобалар) ҳам бу воқеа ҳақида воқеа рўй бериб ўтгандан кейин, эртаси кун тонгда воқиф бўлганларки, бундай улуғ сир фақат башариятнинг ягона вакили учун махсус эди. Бундан фақат Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари хабардор эдилар: Даҳр шўру шарридин осуда / Кўнгли уйғоғу кўзи уйқуда... Айни жиҳатдан бу ҳолат ошиқ-маъшуқанинг пинҳоний учрашувига ҳам ўхшаб кетади. Шу тариқа Жаброил алайҳиссалом пайғамбаримизга (с.а.в.) Оллоҳдан мужда етказди:

*“Ки етсун олам аҳлидин ниҳони,
Муҳиб сарвақтига маҳбуби жоний”... (“Ф.Ш.”, 21-бет.)*

Ёки:

*Лойиқ санга келди бу жанибат,
Отланки, маҳал эрур ғанимат... (“Л.М.”, 23-бет.)*

Сойир муждани шундай қабул қилади:

*Ҳақ саломин чу топти маҳбуби,
Бўлди ошиқ висоли матлуби... (“С.С.”, 23-бет.)*

Ёки:

*Бу сўзни эшитгач ул ягона,
Гўёки тилар эди баҳона... (“Л.М.”, 23-бет.)*

Бу икки байт мазмунидан нима сабабдан учрашувнинг пинҳона амалга оширилгани ҳам, нега бу сирдан фақат Муҳаммад алайҳиссаломнинг хабардорликлари ҳам аён бўлади;

в) *исро ва меърож йўли тасвири*. Бу йўлнинг дастлабки ҳаритаси замин бўйлаб ўтади. Географик ҳудудига кўра Маккадан Қуддусгача бўлган масофани қамраб олади. Сўнгра Буроқ осмонга кўтарилади. Қуръони каримда исро кечаси ҳақида шундай хабар берилади: “(Оллоҳ) бир кеча, Ўз бандаси (Муҳаммад)ни – унга оят-мўъжизаларимиздан кўрсатиш учун (Маккадаги) Масжид ал-Ҳаромдан (Қуддусдаги) Биз атрофини баракотли қилиб қўйган Масжид ал-Ақсога сайр қилдирган (барча айбу нуқсонлардан) пок зотдир. Дарҳақиқат, У эшитгучи ва кўргувчи зотдир”.¹

1 Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992.-17: 1.

Аршга томон йўл тасвири жараёнида гўёки вақт тўхтайтиди. Бемисл тезлик, шиддат билан кўтарилаётган сойир кўз ўнги-дан етти осмон, курсий, унинг қамровидаги ўн икки бурж ва арш тасвири бирма-бир, ўзининг барча икир-чикирлари билан тизилиб ўтади.

2) *ломакондаги учрашув тасвири*. Сайрнинг маълум нуқта-сига келиб (курсий ва ўн икки бурж тасвиридан кейин), улов ўзгаради. Буроқ ўрнини Рафраф эгаллайди. Яъни:

Юқорроқ кўргузуб чун раҳиши новард,

Чиқориб ломакон майдонидин гард...

Қувониб побўси бирла Рафраф,

Малойик ер ўнуб олида саф-саф... ("Ф.Ш.", 23-бет.)

Ёки:

Рафраф йўлига қадамни солиб,

Бир-бир оти бирла пайки қолиб... ("Л.М.", 26-бет.)

Ёки:

Ўтти Рафраф мақомидин чун тез,

Тез ҳамроҳи бўлди узрангез... ("С.С.", 26-бет.)

Ёки:

Гузаргоҳи улдамки Рафраф бўлуб,

Юзидин дамодам мушарраф бўлуб... ("С.И.", 29-бет.)

Шундан сўнг тасвирда замон-макон деган тушунча йўқолади. Ломакон сарҳади бошланади. Бу ёғига сойир ёлғиз йўлга тушади. У ҳали ҳеч бир махлуқот (на фаришта, на инсу жин қавми) қадам босмаган ҳудудга кириб келади:

Демаким тўртту олтидин мубарро,

Ки, бешу иккидин доғи муарро...

Макони бўлмайин жуз бемаконлиқ,

Нишони қолмайин жуз бенишонлиқ... ("Ф.Ш.", 24-бет.)

Ёки:

Тан бирла бориб, вале борур чоғ,

Не ўту не сув, не ел, не туфроғ –

Ким, тан анга жондин ортуғ эрди,

Жон икки жаҳондин ортуғ эрди... ("Л.М.", 26-27-бет.)

Ёки:

Ўзидин ўзлуғи доғи итти,

Ўздин ўзлик хаёлин оритти.

*Топмайин ўзда хожаси сафарий,
Ўту туфроғу елу сув асари... ("С.С.", 26-бет.)*

Ёки:

*Не тўрт аслдин кўнглига ёрлиқ,
На олти тарафдин хабардорлиқ.
Ҳам олти-ю ҳам тўрт мавқуф эди,
Анинг хотири бирга машъуф эди... ("С.И.", 30-бет.)*

Мантиқан қараганда ломакон тасвири учун бадий сўз қудрати ожиз. Уни, нақадар даҳо санъаткор бўлмасин, тасаввур қилиши ҳам мумкин эмас. Чунки инсон ҳиссиёти ва тафаккури ҳамма нарсаси ҳодисаларни замон-макон (хронотоп) ўлчовида кўриш, идроклаш, тасаввур қилиш имконига эга. Замон-макондан ҳоли воқелик инсоннинг чексиз-чегарасиз ҳаёлот потенциаласидан ҳам юқори ҳодиса. Навоий эса бу ўринда замон-маконсиз воқеликни тасвирлашнинг том маънода мувофиқ йўлини топади. Яъни "Ҳайрат ул-аброр"да "адам шоми"да кўз очган "ҳожа" ҳолатини қай йўл билан ўқувчи тасаввурида жонлантирган бўлса, бунда ундагиданда мукамалроқ усулни кашф этади. Идрок ва мантиққа бўй бермайдиган воқеликни ўзига маълум, кўрган, ҳис қила олган одам – сойир турган нуқтадан туриб тасвирлайди. Бунинг натижаси ўлароқ "олти", "беш" ва "тўрт"дан мубарролик тарзидаги, бадий сўзнинг олий миқёсига кўтарила олади. Шу тариқа ўқувчи тасаввурига ломакон манзарасини олиб кирадики, жаҳондаги ўта улкан сўз санъаткорлари ҳам бу миқёсга чиқа олган эмас.

Исботга ўтамиз: "Мубарро" сўзи "Навоий луғати"да "ҳоли", "озод", "пок" дея изоҳланган. Демак, ломакондаги инсон (Муҳаммад алайҳиссалом) олти, беш ва тўртдан пок. Буларнинг бирортаси унда мавжуд эмас. Унинг учун фақат бир мавжуд: "Анинг хотири бирга машъуф эди"... Хўш, унда бу сонлар нима ни англатади? Бизнингча, олтидан мурод – олти тараф: олдорқа, ўнг-сўл, тепа-паст. Инсон учун макон тушунчасини мана шу тарафлар ҳосил қилади. Беш рақами эса беш сезгини билдиради: кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, сезиш. Одам нафақат борлиқни ҳис этиши, англаши учун, балки ўз мавжудлигини сезиши учун ҳам беш сезгига таянади. Беш сезгидан мосуво бўлган инсон аслида йўқ дегани. Тўрт рақами инсон

моддий танасининг асоси бўлган тўрт унсурни билдиради: сув, ҳаво, ел, тупроқ. Тўрт унсурдан ажраган одам ҳам моддий эмас. Аммо буларнинг бари моддий олам, тажрибавий ақл, дунёвий мантиқ билан қарагандагина “инсон йўқ” деган хулосага олиб келиши мумкин. Аслида эса айни учлик рақам (6-5-4) йўқ бўлган тақдирда ҳам одам мавжудлигича қолаверади. У ҳеч қачон мутлақ йўқ бўлиб кетмайди ва йўқ бўлиши мумкин ҳам эмас. Фақат у айни ҳолатда бир сифатдан (ўткинчи – моддий) бошқа сифатга (боқий, номоддий) ўтади. Бошқача айтганда “адам шомӣ”да кўз очган илк ҳолатига қайтади. Шундагина инсон боқий оламга қўшилади. Унинг учун моддий дунё тўсиқлари қолмайди, йўқликка айланади. Пайғамбаримиз (с.а.в.) меърож тунида мана шу ҳолатни ҳис қилганлар. Моддий ҳаётдан маълум муддат озод бўлганлар. Жараён бўлиб ўтгандан сўнг ўз ҳолатларини мажоз йўли билан баён этганлар. Бу эса саҳиҳ ривоятлар орқали жамият орасига тарқалган. Аммо бу ҳолат моҳиятини, асосан, хос кишиларгина тушунишган. Дейлик “Ўлмасдан бурун ўлинглар” деган машҳур ҳадис айнан шу ҳақда айтилган. Хос кишилар (яъни сўфийлар) бунӣ жон ва танни “ғайр нақши”дан озод этиш, Оллоҳ ризолигидек буюк оқибатга етишиш деб тушунганлар ва бунга имкон қадар амал қилганлар. Кўринадики, юқоридаги бир рақами мажозан Яратгани билдиради. Муҳаммад алайҳиссалом меърож тунида олти, беш ва тўртдан халос бўлиб, бирга синггиб кетганлар. Оллоҳ висолига эришганлар. Бунда эришилган ваҳдат билан боғлиқ баъзи сирларни, ҳадисларда ривоят қилинишича, ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ ва Салмони Форсийга айтганлар. Ислом тасаввуфининг илк манбалари шу воқеа билан бевосита боғлиқ;

д) *қайтиш тасвири*. Меърожнинг кульминацион нуқтаси “қоба қовсайн” мақоми деб юритилади. Бунинг маъноси Муҳаммад алайҳиссалом Оллоҳга икки ёй ораси қадар яқин бордилар деганидир. Бунда икки камон деган сўзда ҳам ўзига хос ҳикмат борлиги кўпгина манбаларда изоҳланган¹. Бу мақом

1 “Қиссаси Рабғузӣ”да бу хусусда шундай ёзилган: “Савол: Ёға ташбиҳ қилмоқда ҳикмат не турур? Жавоб: Арабнинг одати бор. Икагу дўст бўлуб аҳд қилсалар икки ё келтирурлар. Текма бирининг бошини боши бирла, қулоқини қулоқи бирла, бўғзини бўғзи бирла, қабзасини қабзаси бирла кири-

башарият эришган олий мақом бўлиб, уни ҳеч қандай хроно-топ ўлчамларига солиш мумкин эмас. Айни сабабдан биз улуғ висол томон элтувчи “йўлни” ломакон йўли, бу воқеа кечган саодатли мақомни ўз номи билан “қоба қовсайн” тарзида номлаш билан чекланишга мажбурмиз.

Ломакондаги етмиш минг “ҳижоб” (парда)дан ўтиб, “қоба қовсайн” мақомига етиб келган Пайғамбаримиз фақат уммат саодатини сўрайдилар:

Ким андоқким тилаб уммат гуноҳин,

Сен эттинг афв алар феъли табоҳин... (“Ф.Ш.”, 28-бет.)

Ёки:

Уммат ёзуғин тилаб тамомиё,

Топиб тилагонни улча коми... (“Л.М.”, 28-бет.)

Кейинги икки дostonда ҳам худди шу мазмундаги байтлар келади. Бу эса пайғамбаримиздаги (с.а.в.) альтруизмнинг олий даражасини таъкидлашга хизмат қилади. Зотан, шундай улуғ мақом ва улкан имкониятга эришган Муҳаммад алайҳиссалом ўзларини эмас, қиёматгача келиб кетадиган умматлари гуноҳини сўрадиларки, “Хамса”даги тарихан реаллик, олий реализмдан келиб чиқадиган идеалликнинг туб илдизлари шунда.

Ушбу олий идеалнинг илк натижалари қайтиш хронотопи тасвиридаёқ яққол кўринади. Кўтарилиш пайтида сойир бир висолталаб эди. Аммо бу талаб Оллоҳнинг ўзи томонидан ис-талгани учун унинг даражаси ниҳоятда баланд эди. Шу боис уни бутун махлуқот ҳурмат-эҳтиром билан кузатиб қўйганди. Соиyrнинг қайтиши эса бундан ҳам улуғроқ эътиром, буюк бир тантана билан қарши олинди. Чунки сойир ҳали бирор яратилмиш эриша олмаган мақомга эга бўлган эдики, унга энг улуғ фаришталар ҳам ҳавас билан қарашди.

шини кириши бирла тузунг тенг тутарлар. Аймишлар, мундоғким бу икки ёнинг бошлари, бағирлари, тутқалари, киришлари туз мувофиқ турурлар. Биз икагума бири биримиз бирла мувафақат қилдуқ. Бири биримизга хилоф қилмағайбиз, аҳдни бузмағайбиз. Эй Муҳаммад, ман ҳам сенинг бирла аҳд қилдим. Сан манинг буюрған амрларимни битургил, ман ҳам санинг тилагингни берайин. Сен дуо қилгин, мен ижобат қилайин. Сен қўлғил, ман ҳам берайин. Сен шафоат қилғил, ман бағишлайин. Бу кун ман сандан хушнудман... ” Рабғузий Носируддин. Қиссаси Рабғузий. Иккинчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1991. 151-бет.

Меърождан қайтиш тасвири фақат бир дoston – “Сабъаи са-йёр”да аниқ-тиниқ берилган. Ушбу мотив қуйидаги бўлаклардан ташкил топган: 1) сойирнинг сафардан қайтиб, маркаби ва ҳамроҳига етиши: Маркаби била ҳамраҳига етиб / Юзидин ик-кисин мушарраф этиб... (28-бет); 2) малакларнинг сойирга муносабати: Икки ҳорғин малак йўлида қўпуб / Бири илгин, бири аёгин ўпуб... Юз туман минг малак нечукким ҳур / Қўлларида табақ, вале тўла нур / Борча хуррамлик ошкор айлаб / Дам-ба-дам бошига нисор айлаб... (28-бет); 3) ер томон тушиш жараёни: Ҳар фалак тушмагига бир поя / Юзидин ул фалакка пироя... (28-бет); 4) ерга қайтиш: Қилибон бўйла сайри шоҳона / Тушти ер қиблагоҳига ёна / Қайдаким бўлди сайри афлоки / Ҳамраҳ эрди анга тани поки... (29-бет). Келтирилган парчадаги сўнгги мисра масаласида ислом уламолариаро маълум баҳслар мавжуд. Баъзи ислом уламози меърож сафари фақат жон (руҳ) воситасида амалга оширилган дейишса, бошқа бир тоифа олимлар бунинг тана ва жон уйғунлигида содир бўлганини айтадилар. Алишер Навоий эса бу ўринда соф Ҳанафий мазҳаб кўрсатмаларига таянган. Сафарнинг тана ва жон уйғунлигида содир бўлганини барча меърож бобларида таъкидлаган: Ким анга жисм агарчи хок эрди / Лекин ул хок нури пок эрди... (29-бет). Навоийнинг бундай хулосага келишига сабаб, бизнингча, битта – Оллоҳ хоҳлаган нарса, албатта, бўлади. У ўз ҳабибини жисм ва жони билан кўтаришни истади ва шундай бўлди.

“Ҳамса”да меърож туни ва унинг интиҳоси билан боғлиқ яна бир ибора келади. Истилоҳ тарзида келадиган бу ибора барча дostonларда қайта-қайта такрорланади. Бу “ва ма тағо” ёки “ма тағо” иборасидир:

*Супургач “Мо тағо” туфрорин ул боғ,
Чекилди наргисига қуҳли “ма зоғ”... (“Ф.Ш.”, 24-бет)*

Ёки:

*Очқоч басарин бу тўтиёдин,
Равшан қилибон “ва мо тағо”дин... (“Л.М.”, 27-бет)*

Ёки:

*Эй қароғингга сурмаи “мо зоғ”,
“Мо тағо” маркабингга қўймай доғ... (“С.С.”, 29-бет) ва ҳ.к.*
Навоий XX томлиги (8–9-том)да “ва ма тағо” иборасига

“Муҳаммад алайҳиссалом мадҳ қилинган оятдан” тарзида мавҳум изоҳ берилган. Аслида бу ибора “Ан-нажм” сурасининг 17–18-оятлари таркибида келади: “(Пайғамбарнинг) кўзи (ўнгу сўлга) оғгани ҳам йўқ, ўз ҳаддидан ошгани ҳам йўқ. Дарҳақиқат, у (ўша соатда) Парвардигорининг буюк оятларини (яъни У зотнинг қудрати илоҳийсига далолат қиладиган жуда кўп аломатларни) кўрди”. Биз изоҳини қидираётган “ва ма тағо” ибораси оятдаги “ўз ҳаддидан ошгани ҳам йўқ” деган маънони билдиради. Бу меърож сафаридаги Пайғамбаримизга (а.с.в.) Оллоҳ таолонинг мақтов сўзлари эди. Хўш, буни “Хамса” семантикаси таркибида қандай тушиниш керак? Одатда оддий одамлар ҳеч ким бормаган, ҳеч ким кўрмаган нарса ҳақида биладиган бўлса, туғёнга тушади. Ўзини билимли санаб, ўзгаларни писанд қилмай кўяди. Агар бир ҳукм соҳиби, мулкдор, ҳатто бирор золим ҳузурига чақирилса, ҳомийлигига эришса, унинг кибру манманлиги ҳаддан ошади. Муҳаммад алайҳиссалом борган, кўрган манзил эса ҳали башариятнинг бирор вакили кўрмаган, кўриши ҳам мумкин бўлмаган олий манзил эди. У учрашган, дўсти сифатида кутиб олган зот эса бутун оламлар, аввалу охир, борлиғу йўқликнинг ҳожаси “Малики явмиддин” эди. Аммо шундай улуғ мартаба соҳиби, бутун мавжудот гултожи бўлишларига қарамасдан, пайғамбар алайҳиссалом бундан кибрланмадилар. Ҳадларидан ошмадилар. Аксинча, Оллоҳга итоат ва сидқлари зиёда бўлди. “Ва ма тағо”-нинг маъноси шу ва бу даража у Зот (с.а.в.)нинг улуғликлари, олий идеал эканларини яна бир бор таъкидлайди;

ж) меърож вақти масаласи. Гарчи бу масала навоийшуносликда махсус ўрганилмаган бўлса-да, Навоийни тадқиқ этган барча олимлар унинг ўта мураккаб масала эканини таъкидлайдилар. Меърож воқеаси ҳақида Қуръони каримда алоҳида оятлар, Имом ал-Бухорийнинг “Ал-жомиъ ас-саҳиҳ” ҳадислар тўпламида эса махсус боб келади¹. Жаҳондаги меърож воқеасига доир барча илмий, фалсафий, бадий ахборотларнинг илдизлари шу икки манбага бориб боғланади. Аммо бу ахборотларнинг барчасини ҳам саҳиҳ деб бўлмайди. Шу боис Навоий

1 Қаранг: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомиъ ас-саҳиҳ, 2 жилд. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – Б. 566-571.

“Хамса”сида меърож вақти масаласида энг ишончли манбалар – Қуръон ва Ҳадисга таянилган. Гарчи, меърож вақти хусусидаги “Хамса” маълумотларини тажриба ва дунёвий мантиқ инкор этса ҳам, унинг том маънода тарихий ҳодиса ва реал ҳақиқат эканига шубҳа йўқ.

“Ривоят қилишларича, Пайғамбар алайҳиссалом меърожга чиқиб кетаётиб хужраларининг эшигини ёпганларида қимирлаб қолган эшик ҳалқаси осмондан қайтиб тушганларида ҳам силкиниб турган экан”¹. Худди шу ривоят қатор ҳадислар, бу ҳодисага доир илмий ва бадий асарларда қайд этилган. Яна бир ривоятда меърож сафарига чиқаётиб тарк этган тўшаклари қайтиб келганларида илиқ ҳолида тургани айтилади. Меърожга оид барча ривоятларда унинг заминдаги астрономик мезонларга кўра ўта қисқа вақт бирлигида содир бўлгани қайд этилади. Меърож вақти ислом тасаввуфи вакиллари ҳам ҳаддан ортиқ илҳомлантирган. Сўфийлар вақт категориясини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўта чуқур ишлаганлар. Унинг нафас, лаҳза билан уйғун нуқтасига урғу берганлар. “Вақт кескир бир қиличдир, -деб ёзилади Нажмиддин Кубро рисоласида.-Агар кескир бўлмаганида эди, ҳолдан ҳолга ўтгунингга қадар сени кутган бўларди. Ҳолбуки, замон ўткир қиличдек ҳаракатланади ва ўз ҳукмини ижро этади. Сўфий ибнул вақт, яъни вақтнинг ўғли. У билан баробар юрар. У ўтмишга ҳам, истиқболга ҳам назар ташламас. Чунки унинг мозийга ёки мустақбалга боқмоғи ўтмиш ёки келажакни ўйлаб айтиш ондаги вақтни беҳуда кетказмоғи демакдир, бунинг такрори эса кўп вақтни зоеъ этар. Соғлом мувожабатнинг шарти ҳам муҳофаза вақтдир”².

М.Бахтин Европа рицар романи ҳақида сўз юритар экан, унинг юнон романига хос авантюра замондан кескин фарқ қиладиган хоссаси деб “замон билан субъектив ўйин”ни кўрсатади: “Рицар романида замоннинг ўзи ҳам маълум даражада

1 Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 246. (“Ал-исро” сурасининг биринчи оятига берилган изоҳдан).

2 Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Таржимон ва нашрга тайёрловчилар И.Ҳаққул, А.Бектош. – Т.: Мовороуннаҳр, 2004. – Б.157-158.

мўъжизавийлик касб этади. Замоннинг эртакнамо муболағалашуви рўй беради. Соатлар кун қадар узайса, кунлар лаҳза қадар қисқаради”¹. Аммо М.Бахтин қайд этган ушбу замон шакли, конкрет муаллифларига, ўзининг ёзма намуналарига эга бўлишига қарамасдан, кўпроқ сеҳрли-фантастик эртаклардаги замон шакллари эслатади. Шу жиҳати билан наинки меърож вақтига, ҳатто тасаввуфдаги вақт категориясига ҳам яқин келмайди. Айни пайтда, тасаввуфдаги қисман метафориклаштирилган лаҳза категориясини ҳам меърож вақтига қиёслаб бўлмайди. Чунки улар моҳиятига кўра ягона объект (Оллоҳ висоли)га йўналган бўлса ҳам, меърож вақтидаги универсал қамров, реаллик, якка-ю ягоналик олдида бир тақлид, субъектив ҳодиса бўлишдан нарига ўта олмайди.

Меърож вақти бемислдир. У на замин, на коинот ўлчовларига сиғади. У ўзининг юксак аҳамияти, ғайриоддийлиги, ягоналиги билан уч замон тушунчасидан ҳам ташқарида бўлган хос замондир. Алишер Навоий эса уни Қуръони карим услубига эргашиб, иъжоз мақомида бадий замонга кўчира олган.

*Бориб келмоқлиги дарки қилинмай,
Бурунму борди ё келди билинмай... (“Ф.Ш.”, 25-бет)*

Ёки:

*Бориб келури бўлуб икки гом,
Қай бири бурун эканида ибҳом... (“Л.М.”, 29-бет)*

Ёки:

*Бормоғу келмаги бўлуб икки дам,
Қайси дам буруна экани мубҳам... (“С.С.”, 29-бет)*

Ёки:

*Не ерга етишгай хирад билмаги,
Бор эрса борурдин бурун келмаги... (“С.И.”, 33-бет)*

Тўртала дostonдан келтирилган байтда ҳам ягона мазмун акс этган. Бу вақт ақл доирасига сиғмайди. Ақл замонни муайян кетма-кетликда қабул қилади. Замин мезонидаги вақт ўтган-ҳозирги-келаси деган учлик категорияси ва унинг муайян изчилликдаги ҳаракати ўлароқ қабул қилинади. Зотан, замин вақти аниқ тизим билан ҳаракатланади. Бу замонда ўтмиш

1 Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. – Т.:Akademnashr, 2015. – Б. 131.

келажакда, бугун ўтмишда, келажак эса бугунда бўла олмайди. Навоий меърож вақтини бадий талқин этар экан, ўта дақиқлик билан иш тутади. Заминдаги ақл, мантиқ, беш сезгига хос мана шу изчилликни бузади. Бориши олдин бўлдимиз ёки келиши деган риторик сўроқ орқали буларнинг барини боши берк кўчага олиб кириб қўяди. Илло, келиш боришдан илгари бўлиши мумкин эмас. Мантиқан аввал борилади. Келиш эса фақат боргандан кейин бўлиши мумкин. Бормаган келмайди. Келмадимиз, демек, у бормаган. Меърож вақти мана шу мантиққа сиғмагани учун ҳам ғайришуурий, ғайритабиийдир. Унинг мутлақ такрорланмаслиги ҳам, универсал кўлами ҳам, ҳеч бир мезонга сиғмаслиги ҳам шунда. Шунинг учун ҳам биз уни фақат ўз номи билан – меърож вақти дея аташимиз жоиз.

4. *Ойнинг бўлиниши*. Бу воқеанинг содир бўлиш сабаблари остида исломгача араб дунёсида мавжуд жоҳилият излари туради. Исломнинг дастлабки замонларида Макка аҳли икки гуруҳга ажралади. Биринчи гуруҳ – Пайғамбар (а.с.) олиб келган эътиқодни сидқ ва ишонч билан қабул қилганлар; иккинчи гуруҳ – динни ҳам, расулни (с.а.в.) ҳам инкор этганлар. Иккинчи гуруҳ мушриклар номланиб, Муҳаммад алайҳиссаломдан пайғамбарликнинг исботини талаб этишган. Макка мушриклари ва Расулulloҳ (с.а.в.) ўрталарида бундай ҳолатлар кўп такрорланган. Мушриклар мўъжиза талаб қилишган, Пайғамбар (с.а.в.) уларга мўъжиза кўрсатганлар. Аммо ҳар сафар талаб қилганлар, талабимиз ижобат бўлса, исломга кирамиз деганлар мўъжизани кўргач, ваъдаларидан қайтганлар. Ойнинг бўлиниши (“шаққол қомар”) мушриклар талаби билан кўрсатилган мана шундай мўъжизаларнинг энг улканларидандир. Қуръони каримда келади: “Қиёмат соати яқин қолди ва ой ҳам бўлинди. Агар улар (Қурайш кофирлари Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳақ пайғамбар эканликларига далолат қиладиган) бирор оят-мўъжиза кўрсалар (ҳам у пайғамбарга иймон келтириш ўрнига) юз ўғирурлар ва “(Бу) ҳар доимги сеҳр-ку!” дерлар”¹. “Ал-жомийъ ас-саҳиҳ”да эса бу ҳақда шундай ёзилади: “Абдуллоҳ (ибн Масъуд) розияллоҳу анху ривоят қиладилар:

1 Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – 54: 1-2.

“Биз Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам билан бирга Минода турган эдик, ой иккига бўлинди. Шунда ул зот: “(Менинг мўъжизамнинг) гувоҳи бўлингизлар!” – дедилар. Ойнинг бир бўлаги тоғ томонга кетди”¹.

Ойнинг бўлиниши ҳақида Навоий “Хамса”сидаги бадий ахборотларнинг асоси юқоридаги икки манба ҳисобланади. Бу маълумот шунчаки Пайғамбарни (с.а.в.) мадҳ этиш учун келтирилмайди. Ёки Макка мушриклари саркашлиги ва уларнинг Пайғамбарга (а.с.в.) етказган озорлари ҳақида тарихий маълумот бериш билангина чегараланмайди. Балки Муҳаммад алайҳиссалом образларини бир бутун тизим ўлароқ бадий шакллантиришга, айтишга идеал тарихий образ моҳиятини комплекс талқин этишга хизмат қилган:

*Эмас тирноғи узра хома гар шақ,
Бўлуб бармоғи нўгидан қамар шақ.
Илик тиғинки тортиб фил-ишора,
Қамар қалқонин айлаб икки пора.
Бўлуб қурси маҳи тобонни икки,
Киши андоқки бўлғай нонни икки.
Қилиб чун рўза кўнглин нонға мойил,
Ики бўлғач топиб ком икки сойил... (“Ф.Ш.”, 19-бет)*

Келтирилган байтлар юқоридаги талқинлар билан семантик уйғунлик касб этади. Жаҳоннинг яратилишига “туфайл” бўлиш, илми ладун, заминга хос илмлардан бегона бўла туриб, барча илм соҳибларига устозлик мақомини эгаллаш, башариятнинг бирор вакили чиқа олмаган мақомга чиқиш (“қоба қовсайн”) ва ойна иккига бўлиш – буларнинг барчаси бир нуқтада туташади. Яъни шунча ақл бовар қилмас ишлар инсоният саодати учун воқе бўлди. Бу эса Муҳаммад алайҳиссаломнинг инсоният тарихидаги энг улуғвор, энг улкан идеал шахс эканликларига далолат қилади.

Тарихан идеаллилик даражасига кўра Муҳаммад алайҳиссалом образларидан кейинги ўринни Одам (а.с.), Нуҳ (а.с.), Иброҳим (а.с.), Исмоил (а.с.), Довуд (а.с.), Сулаймон (а.с.), Мусо (а.с.), Исо (а.с.) сингари пайғамбарлар эгаллайди. Ушбу образ-

1 Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомиъ ас-саҳиҳ. 2 жилд. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – Б. 562.

лар, асосан, эпизодик планда келади ва қуйидаги сабаблар юзасидан тилга олинади: а) Муҳаммад алайҳиссаломга хос бирор фазилатни таъкидлаш учун (илк ибтидо, илк аждод муносабати билан – Одам алайҳиссалом; илоҳий жазо муносабати билан – Нуҳ алайҳиссалом; идеал аждодлар, насл-насаб муносабати билан – Иброҳим, Исмоил алайҳиссалом; мўъжизалар муносабати билан – Мусо, Исо алайҳиссаломларга қиёс қилинади); б) китоб туширилиши муносабати билан (Довуд (а.с.) “Забур”, Мусо (а.с.) “Таврот”, Исо (а.с.) Инжил); в) ислом тарихида рўй берган бирор муҳим ҳодиса далили сифатида (тўфон, Каъбатуллоҳнинг қурилиши, Тур тоғидаги воқеа, денгизнинг бўлиниши ва ҳ.к.); г) башарият ҳаётидаги аҳамияти нуқтаи назаридан (тилга олинган барча пайғамбарлар); д) “Хамса”-даги бирор образ моҳиятини очиш учун (Фарҳод, Мажнун, Искандар ва ҳ.к.). Аммо Муҳаммад алайҳиссаломдан бошқа пайғамбарлар ҳақидаги бадиийлаштирилган тарихий маълумотлар “Хамса” семантикаси учун восита функциясини бажаради. Улар, асосан, “Хамса”даги муайян концепцияни тасдиқлайди, инкор этади, тўлдиради, далиллайди. Шу тариқа муаллиф бадиий идеалининг бир бўлаги ўлароқ асар семантикасига сингиб кетади.

Адабиётлар

1. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржимон Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992.
2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр (насрий баёни билан) / Таҳрир ҳайъати А. Қаюмов ва бошқ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989.-352 б.
3. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин (насрий баёни билан) / Таҳрир ҳайъати А. Қаюмов ва бошқ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989.-246 б.
4. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун / насрий баён В.Раҳмонов, Н.Норкулов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 365 б.
5. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр (насрий баёни билан) / Таҳрир ҳайъати А.Қаюмов ва бошқ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 544 б.
6. Алишер Навоий. Садди Искандарий (насрий баёни билан)

/ Таҳрир хайъати А. Қаюмов ва бошқ.-Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.-832 б.

7. Алишер Навоий. Лисонут-тайр (насрий баёни билан) / Таҳрир хайъати А. Қаюмов ва бошқ.-Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.-464 б.

8. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Сов. писатель, 1963.

9. Жўрақулов У. (2023). “Илми балоғат”нинг маншаъи. Sharq-u G’arb renessans adabiyoti: Navoiy va Shekspir Mavzuidagi Xalqaro Ilmiy-Nazariy Konferensiya Materiallari, 1(1). извлечено от <http://universal-adabiyotshunoslik.tsuull.uz/index.php/conference/article/view/2>

10. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: Турон-Иқбол, 2015.

11. Жўрақулов У. “Лисон ут-тайр”да хронотоп шакллари / Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жнр. Хронотоп. – Т.: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015.

12. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. – Алма-ата: Жалын, 1985.

13. Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1957.

14. Лотман Ю.М. Слово и язык в культуре Просвещения. – М., 1987–1989.

15. Матье М.Э. Древнеегиптские мифы. – М–Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1956.

16. Новый словарь иностранных слов. – by EdwART. – М., 2009.

17. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Т.: Фафур Ғулом номидаги АСН, 1972.

18. Рифтин Б.Л. От мифа к роману. Эволюция изображения персонажа в Китайской литературы.-М.: Главная редакция восточной литературы, 1979.

19. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. – М.: Рус. яз., 1999.

20. Словарь иностранных слов. Составитель Комлев Н.Г. – М., 2006.

21. Сирожиддинов Ш. Жизнь и творчество Алишера Навои, гуманистические идеи в его произведениях //Infolib: Информационно-библиотечный вестник Учредители: Общество с ограниченной ответственностью с участием иностранного капитала "E-LINE PRESS". – №. 1. – С. 66-71.

22. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 200 б.

23. Темкин Э.Н., Эрман В.Г. Мифы древней Индии. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1982.

24. Философский словарь. Под редакцией И.Т.Фролова. – М.: Изд. Политлит., 1987.